

Humanitar elmlər

UOT 82.(091)

K.H.Camalov

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

kamal.camalov@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVINİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” ƏSƏRİNDƏ İNSAN, İNSANA MÜNASİBƏT VƏ MƏNƏVİ TƏRBIYƏ PROBLEMİ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Sirlər xəzinəsi” əsəri, insan və insana münasibət, yer üzünün əşrəfi, mənəvi tərbiyə, tamahkarlıq

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərində insan və insana münasibət məsələləri tədqiq və təhlil obyektinə çevrilmişdir. Göstərilir ki, Tanrı kainatı insana ərmağan etmişdir. Kainatın əşrəfi insandır. İnsana məhəbbət hər şeydən qədimdir, qocamandır və əzəlidir. Çünki Ulu Tanrı bütün canlılardan fərqli olaraq insana idrakı əta edib. Tədqiqatçı Nizami Gəncəvinin fikirlərindən belə qənaətə gəlir ki, əgər insan insan kimi yaşamaq istəyirsə, tamaha meyilli olmamalıdır. Çünki tamahkarlar özlərinə qızıldan taxt-tac düzəltmələr də, bəşər cəmiyyətinin nifrətini, qəzəbini qazanırlar. Beləliklə, tamahkarlar o dünyada cəhənnəm odunda yanıb qovrulmaq istəmərlərsə tövbə etməli, təmizlənməli, pak olmalıdırlar. Əsərdə göstərilir ki, maddiyyat aləmini yox, mənəviyyat aləmini zənginləşdirən insan xoşbəxt insandır.

К.Г.Джамалов

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА, ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОТНОШЕНИЯ И ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ “СОКРОВИЩНИЦА ТАЙН”

Ключевые слова: Низами Гянджеви, произведение “Сокровищница тайн”, человек и отношение к человеку, почтенные земли, духовное воспитание, жадность

В статье стали объектом исследования и анализа вопросы человека и отношения к человеку в произведении "Сокровищница тайн" Низами Гянджеви, выдающегося поэта Азербайджана. Показано, что Бог Вселенную сделал даром для человека. Ашраф (почтенный) Вселенной – это человек. Любовь к человеку первична и вечна. Потому что Великий Творец, в отличие от всех существ, подарил человеку разум. Исследователь исходит из мнений Низами Гянджеви о том, что если человек хочет жить как человек, он не должен быть склонен к корысти. Потому что, несмотря на то, что жадные люди могут себе сделать трон из золота, но они завоевывают ненависть, гнев человеческого общества. Таким

образом, те, кто не хочет гореть в огне ада в том мире, должны раскаиваться, очищаться, быть чистыми. В произведении показано, что счастлив человек, обогащающий не материальный мир, а свой духовный мир.

K.H.Jamalov

HUMAN, ATTITUDES TOWARDS HUMAN AND MORAL UPBRINGING ISSUE IN NIZAMI GANJAVI'S "TREASURE OF MYSTERIES" POEM

Keywords: *Nizami Ganjavi, "Treasure of mysteries" poem, human, attitudes towards human, moral upbringing, human as a superior creature of the universe, covetousness*

In the article human and human relations issues in "Treasure of mysteries" poem have become a research and analysis object. It is shown that God has bestowed the universe upon the human. The superior creature of the universe is human. Love for human is older and more ancient, eternal than everything, because God Almighty has bestowed cognition only to human apart from all living beings. The researcher comes to a conclusion as a result of Nizami Ganjavi's ideas that, if a person wants to live as a human, he or she must not tend to covetousness, as even covetous people make golden crowns and thrones, they earn hatred and anger of mankind. Thus, unless covetous people want to burn in hell afterlife, they must repent and purify themselves. It is also shown in the poem that, a person becomes really happy when enriching his or her spiritual world rather than the materialistic world.

Azərbaycanı qədim bir diyar, həmçinin qədim və zəngin mədəniyyətə sahib olan bir xalq kimi dünyaya tanıdan klassik şairlərdən biri də Nizami Gəncəvidir. Nizami Gəncəvinin əbəs yerə "Sözün əsl mənasında dahi insan" (Y.E.Bertels), "Bəşərin ən uca fikir dağı" (M.Araz), "Bədii sözün tanrısı" (X.R.Ulutürk), "Ensiklopedik zəka sahibi" (A.Sarovlu) kimi ali rütbələrlə tərənnüm etməmişlər.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının subyektı insandır. Göstərir ki, Tanrı hələ "Ol!" (Kun!) əmri ilə kainatı yaratmaq ərəfəsində İnsanı düşünmüş, kainatı İnsan üçün xəlq etdiyini qərarlaşdırmışdır. Buna görə də Nizami insanın və insana məhəbbətin hər şeydən qədim, qocaman və əzəli olduğu fikrini aşağıdakı kimi çatdırır:

Eşqi bizdən öyrənib, bu göy pərgardan öncə,

Öncə xəlq olunanlar, sonrakılar da mənəcə.

Qoyan biz deyilikmi eşqin bünövrəsini?

Yalnız biz yemədikmi sevginin silləsini? [2, s.119]

Nizaminin fikrincə, İnsan kainatın əşrəfidir və əslində Tanrı kainatı İnsanın şərəfinə ərməğan etmişdir. Ay, Günəş, bütün səyyarələr və bütün nemətlər İnsana xidmət naminə xəlq olunub. Buna görə də İnsanı təbiətin nazlı

yavrusu adlandırmaq olar. Qurani-şərifin “ət-Tin” surəsinin dördüncü ayəsində deyilir: “Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq!” [1, s.636]. Buna görə insan bütün xilqətlərdən daha kamil olması münasibətilə nəcib, xeyirxah, humanist olmalı, özündən aşağı pillədə duranların hamısı qarşısında məsuliyyətini, cavabdehliyini daim dərk etməlidir. İnsan bütün flora, fauna aləmini, bütün təbiəti sevib qorumağa, yaşatmağa borcludur. Onun başlıca məziyyətlərindən biri cəmiyyəti kamilləşdirmək və təbiətlə cəmiyyət arasında üzvi ahəngdarlığı yaratmaqdan ibarət olmalıdır .

O gün ki, xəlq olundu bizim surətlərimiz,
Dərhal ayırd edildi dürlü qismətlərimiz.
Əzəldən söz verdiyin din uğrunda, get, çalış,
İşləməklə nə dövlət, nə də ruzu çoxalmış.
İstəsən ki, olasan hamıdan əziz insan,
Çalışmaq səndən gərək, başarmaqsa Tanrıdan [2, s.125].

Göründüyü kimi, insanı kainatın əsrəfi, ən böyük yetirməsi, təbiətin nadir dürdanəsi hesab edən Nizami İnsanı öz adına layiq olmağa çağırır: öz ömrünü, varlığını yalnız böyük və nəcib əməllərə, xeyirxah, bəşəri qayələlərə həsr edənlərin Tanrı xəzinəsində inci kimi yaşamağa layiq olduğunu bildirir.

Ey kamalı, tədbiri xilqətlərə hökm edən!
Ayağı baş tacına dürr olan, gövhər verən!
Şahsan, şah qəsri istə, qoy görsün dünya səni,
İncisənsə, ara, bul Tanrı xəzinəsini [2, s.95].

Nizami Gəncəvi yazır ki, Tanrı kainata, təbiətə və bəşəriyyətə nur (Əzəli nur) paylayan zaman İnsan oğluna həmin gövhərdən və ya nurdan daha çox pay vermişdir. İnsan oğlu da bu gövhərdən daha çox bəhrələnmişdir. Çünki başqa canlılardan fərqli olaraq ona idrak qüvvəsi verilmişdir. Bununla yanaşı, yalnız mənəvi üstünlük, idrak adlı misilsiz töhfə deyil, həm də insana cismani üstünlük verilib. Buna görə də insan canlıların şahı sayılır və bütün xilqətlər üçün məsuliyyət onun boynuna düşür.

Tanrının xəlq etdiyi ilkin əzəli nurdan,
Hamıdan çox pay alan sənsən, özünsən, inan.
Cahan – sən öz evin, sən – bu evin açarı,
Səninkidir bu bağın hər barı, hər nubarı.
Əzmin, böyüklüylə tutmusan yer üzünü,
Qürur yaraşır sənə, ver irəli köksünü [2, s.95].

Kainatda hər şeyin insan üçün yarandığını deyən Nizami Gəncəvi qeyd edir ki, İnsan öz zəka gücü sayəsində ulduzları köhlən at kimi yəhərləyib çapa bilər. Deməli, bütün kainat onun hökmündə, iradə və ixtiyarındadır.

Neçə yəhərli atın bizik süvariləri,
Səyyar ulduzlar hazır yalnız bizdən öteri [2, s.119].

İnsanı bütün canlıların tacı və tacıları adlandıran Nizami göstərir ki,

İnsan kainatda öz müstəsna rolu ilə fəxr edə bilər. O zamana qədər fəxr edə bilər ki, nəfsinə əsir düşməsin. Maddi aləmdən dördəlli yapışmasın.

Mülk həvəsindən əl çək, sənə qürur gətirər,
Dəbdəbələr kölgəsi heç mægər nur gətirər? [2, s.104]

Nizami nəfsinə hakim olanları çevik insan adlandırır. Mütəfəkkir alimin fikrincə, cismani və mənəvi hüsnün atributlarından biri çeviklikdir. Yalnız nəfsini cilovlamağı bacaran, dünya yükünü çiyininə götürməyən pak nəfəsli, pak cövhərli insanlar çevik və ruhən qanadlı olurlar.

Sakit axan su kimi yaşamağı seç peşə,
Yüngül suyun qiyməti ağır olur həmişə.
Bədən gözəllik tapır yalnız çevikliylə,
Ruhun yüngüllüyündən can dönür qızılgülə [2, s.92].

Ancaq nəfsini cilovlaya bilməyənlər, dünya yükünü özünə yük edənlər Qaf dağı kimi ağırlaşır öz yerində qalır, çevik, ruhən qanadlı insanlar isə ruzigar kimi azad və sərbəst dolaşırlar. Nizami belə insanları kainatın mənəvi hökmdarı adlandırır.

Yüngül əsən rüzgarlar dolaşır hər iqlimi,
Ağırlar öz yerində qalır Qaf dağı kimi.
Tikan olma, aldanma qızılgülün hüsnünə,
Önə bax, bənövşə tək baş əymə öz köksünə [2, s.92].

Nizami Gəncəvi zalımlığın, zülmkarlığın, qəddarlığın, qanlı imperiyaların baş alıb getmə səbəbini insanın tamahında görür. Əlindən yaxşılıq gəlməyən insanın qüsurluğunu onun özündə, “pis xislət”ində görür və yeri gəldikcə, canlının öz təbiətindən irəli gələn imkanlarını da nəzərdən qaçırmır – deyən Nizami Gəncəvi mahir psixoloq kimi çıxış edir. İnsanlar arasında baş verən saxtılığın, natəmizliyin, lovğalığın, paxıllığın, bədməcəzliyin, yemək dostu olmağın, ədalətsizliyin, nakişiliyin, şəhvət arxasınca qaçmağın, düşmənçiliyin, vəfasızlığın, xəbisliyin, bəd nəfisliyin və sair mənfi halların yaranmasını qeyd etdiyimiz kimi tamahkarlıqda görür.

Heyhat, dünyadan köçdü ağızından dür saçanlar,
Bal süfrəsi yerində eşşək arıları var.
Ruzigara bax ki, sən nə üns qalıb, nə insaf,
Namərdlik ucbatından insandan qaçır insan.
Hanı ülfət, mərifət? İtib, tələf olubdur,
İnsanlar qalırsa da, insanlıq məhv olubdur [2, s.105].

Əxlaq müğənnisi Nizami Gəncəvi insanda düzlük, cömərdlik, saf münasibət görmək istəyir, ancaq görə bilmir. Bu cür insanların artıq Süleyman peyğəmbərin dünyasında qaldığını göstərir.

Dünya uzaq düşübdür Süleyman dünyasından,
Sanki qeybə çəkilməmiş gerçək insan, ər insan [2, s.105].

Nizami Gəncəvi qeyd edir ki, ey insan zəka sənə ona görə verilmişdir ki, öz ruhunun qayğısını çəkəsən! Amma sən əksinə davranırsan, tamahın ucbatından özünü dəli, divanə edirsən. Əl çək acgözlükdən, sərvət və şöhrət düşkünlüyündən. Əgər sənə verilən ömrü dəyərləndirə bilməsən, tamahdan əl çəkib yaşamağı bacara bilməsən aslanlar, yırtıcılar, gecə və gündüz kimi ikiüzlülər səni kamına çəkərək səni aldadacaqlar.

Əliuzunluq etmə, sən ki pişik deyilsən,
Qoşulma dələduztək, dələyə, tülküyə sən.
Ölüm tələsi qurmuş bu yolun üstə aslan,
Nəçin susuz maraltək quyuya üz tutmusan?
Nəfs atını bu qədər havalandırma yetər,
Tap bir təmiz su iç ki, sənə düz yediriblər.
Nəfsinin xırmanına od vur, elə bir od ki,
Nəfsin qoy yanıb sönsün suda təbaşir təkin [2, s.133].

Bu kimi səciyyələndirmələrdən sonra Nizami Gəncəvi yazır ki, ey insan, sənin dilxor olmağın, rənginin saralıb-solması dünya malına aludəliyindəndir, nəfsinin, tamahının ucbatındandır. Onillik sirkə içibmiş kimi üz-gözünü turşudursan. Heyhat, sən az qala yüzillik acgözlüyünü onillik sirkə apara bilərmisən? Səfranı (ürəkbulanmanı) sirkə ilə müalicə etsələr də, bunun sənə heç bir xeyri yoxdur. Ey yırtıcı nəfsinin yağında yanan, qovrulan İnsan! Nə qədər ki sağsan, bu cahan mətbəxinin ocağında quru odun kimi od tutub yanacaqsan, o dünyada isə səni yalnız cəhənnəm alovları gözləyir.

Saralmısan, görürəm sənə solğunluğunu,
Onillik sirkə belə apara bilməz onu.
Acgözlüyün yüzillik çırağın yağı kimi,
Səni onillik sirkə pak eləyə bilərmisən?
Ağır yük daşımaqdan qozbel oldun, şil oldun,
Yandı nəfsin yağında, ömür boyu qovruldu.
Sən – cahan mətbəxində ocağın külü, hisi,
Qiyamət günündəsə cəhənnəm gözətçisi! [2, s.134].

“Dünya qayğılarından qurtulma bəhsi” adlı doqquzuncu söhbətdə Nizami yenə Tanrının İnsana verdiyi dəyərdən söz açır. Yazır ki, biz kainatın əşrəfi yaranmışıq. Bütün başqa varlıqlardan fərqli olaraq bizə düşünmək və dünya bilməcələrini qavramaq, anlamaq istedadı verilib. Yeddi qat göylərin sirlərini də açan bizik, fələyin əbcəd-dini, əlifbada hərflərin düzülüş qaydasını Yer in yazı taxtasında yazıb-oxuyan da bizik. Lakin sən tamahın ucbatından yenə narahatsan. Bircə ip üstündə oynamaq səni təmin etmir. Heç yanda qərar tuta bilmirsən. Halbuki kamil insan özünün bütün qüvvəsini, bədən və idrak enerjisini bəşəriyyət və tərəqqi naminə xərcləməli, özü üçün yox, özgələr üçün yaşamaqdadır. Nizami Gəncəvi üzünü tamahkar insana tutaraq deyir: Ey insanlıqdan əl çəkib nəfsə, tamaha uyan insan! Səni maddi dünyaya bağlayan yırtıcı

ehtiraslardan əl çək, mənəvi aləminin qayğısına qal! Dədən və yaxud atan Həzrəti Adəmin yolunu get! Günahlarından əl çəkmək üçün tövbə qıl, təmizlən, pak ol! Zülm etməyə, ucuz ehtiraslara, sərvət, şöhrət, düşkünlüyə sərf olunan hədərlər günlərin yerini doldurmağın yeganə çarəsi tövbə qılmaq, din yoluna qayıtmaq və insan kimi yaşamağın qaydalarını öyrənməkdir. Ulu göylər daim öz qasırğaları, ildırımları və göy gurultuları ilə tamah içində yatmış insanı ayılmağa, xəbərdar etməyə çalışır ki, bir mənəvi ömür də var. Onu düşün! Öləndə yatmaq eyib deyil. Tamah yuxusunda yatmaq eyibdir. Ayıl! O dünyaya köçmək üçün azuqə yığ, mənəvi ömrünü uzatmaq üçün çarələr tap.

Biz ki, doqquz fələyin dərslər aldığımız məktəbində,
Əbcədini oxuduq bizim yer lövhəsində.
Tanrının yoğurduğu bu torpağı tanı sən,
Şükür qıl, ey naşükür, ən ulu zirvədəsən.
Tərəddüd içindəsən. Özgə hansı işin var?
Bircə ipin üstündə tuta bilmirsən qərar.
Ey sadə insan oğlu, dədəyə bax, dədəyə,
Gör neylədi? Dədənin yolu “Gəl!” deyir sənə.
Ayılmasa göy səni çəkil, hicra guşəyə,
Bir azca azuqə yığ, o dünyaya köçməyə [2, s.138].

Nizami Gəncəvi deyir ki, sərvətə, var-dövlət yığmağa susuzluğunu, təşnəliyini yalnız və yalnız zəka, tədbir, səbr, təmkin sayəsində söndürə, öldürə bilərsən. Necə ki, gündüz gecəni öz nuru ilə boğub öldürür. Nizamiyə görə, könlü işıqlandıra bilmək – maddi dünyadan əl çəkib mənəvi dünyaya qovuşmaqdır. Ən böyük səadət heç də maddi aləmdə deyil, yalnız ruhun qüdrəti sayəsində qazandığın mənəvi aləmdədir. Buna görə də lazım gələrsə nəfsinə neşlər batırmağı bacar.

Neşlər batır nəfsinə, ey fələktək saxtakar,
Ac gözlü, qısa yenli, uzun əlli tamahkar [2, s.163].

Nizami Gəncəvi əsaslandırır ki, şahlar, krallar, səltənət imperiya başçıları xalqların, müstəmləkə mənəşənəsinə saldıqları ulusların qanını şüşəyə tutmaq hesabına varlanır, özlərinə qızıldan taxt-tac düzəltməklə bəşəriyyətin nifrətini, qəzəbini qazanırlar. Sikkə vuran dəmirçilər isə halal əmək adamlarıdır, buna görə rəğbətə, məhəbbətə layiqdirlər. Ulular ulusu Nizami Gəncəvi özünü vara-dövlətə, qızıla təslim edənləri bədbəxt adlandırır. Çünki var-dövlət də, qızıl da dünyada qalandır.

Nə vaxtacan əl atıb özgə budağına sən,
– Dövlətim kaş bir azda çox olsun! – deyəcəksən?
Tutalım, qamarlayıb, aləmi tutdun da sən,
Gedəndə ki, əl çəkib, əliboş gedəcəksən [2, s.179].

İnsan tərbiyəsinin böyük təbliğatçısı olan Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsəri insan əxlaqının paklığı, saflığı, təmizliyi və təkmilləşdirilməsi

haqqında mükəmməl bir dərslik kimi istifadə olunmalıdır – desək yanlışdır. Ümumiyyətlə, dinimizdə, elmi-fəlsəfi fikrimizdə qanunlaşan insan əxlaqının saflaşdırılması ideyası Nizami yaradıcılığında başlıca keyfiyyət kimi təzahür edir. Nizami deyir ki, sən dünyaya insan kimi yaşamaq üçün gəlmisən. Nizami Gəncəvi bir tərəfdən insanı əşrəf hesab edərək elmlə birlikdə onu ən yüksək xilqət sayır, “onun tərəqqiyə bais olduğu”nu söyləyir, digər tərəfdən mühitin də ona təsir göstərdiyini şərh edir. İnsanın qüdrət və qüvvətinə inam, həmçinin, tərəqqidə insanın mövqeyi, mühitin insana bəd və xoş təsir bağışlaması Nizami yaradıcılığında tərbiyə mövzusunun leytmotivini təşkil edir. Əsərdə Nizami Gəncəvi insanlığı kiçik və böyüklükdən, hökmdar və nökr, rəiyyət və əmir və i.a. kimi silk və imtiyazlara baxmayaraq hamıya şamil edir. Tərbiyə insanı yalnız cəmiyyət içərisində müşərrəf olmağa deyil, bütün mötədil və xoşəxlaqlığa sövq edir – deyən Nizami Gəncəvi tərbiyənin qüdrətinə böyük inam bəsləmişdir. Bir sözlə, Nizami Gəncəvi insan tərbiyəsinin sonsuz olduğunu söyləyərək onun anadan olduğu bir gündən ta qəbr evinədək davam etdiyini göstərmişdir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Nizami Gəncəvi əxlaq kodeksi olan “Sirlər xəzinəsi” əsəri ilə oxucusuna insana xidmət bayrağı daşımağı tövsiyə etmiş, yırtıcı ehtirlərə kölə olmamağı məsləhət bilmişdir. Əxlaq müğənnisi Nizami Gəncəvi bu möhtəşəm əsəri ilə insan şəxsiyyətinə, insan inkişafına və tərbiyəsinə sanki himn bəstələmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim (Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev). Bakı: Azərənəşr, 1992, 720 s.
2. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, 264 s.

Redaksiyaya daxil olub 07.01.2020